

ОРГАНІЗАЦІЯ ТИЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ)

Проаналізовано зародження та розвиток системи організації тилового забезпечення в Революційній повстанській армії України (махновців) у вересні 1919 – початку 1920 р. Розкриті основні складові цього виду забезпечення та висвітлено їх особливості.

Ключові слова: тилове забезпечення, Революційна повстанська армія України (махновців), анархізм.

Постановка проблеми. Досвід воєнних конфліктів, у тому числі й на Сході України, доводить, що результат ведення бойових дій значною мірою залежить від якісного тилового забезпечення бойових підрозділів. Вивчення організації різних видів постачання, в тому числі й тилового, повстансько-партизанських загонів, що діяли на українських землях у 1917 – 1920-х рр., а також аналіз допущених тоді помилок, дає можливість уникнути їх у сьогодишній війні. Тому дослідження організації тилового забезпечення Революційної повстанської армії України (махновців) (далі РПАУ(м)), що являла собою потужне збройне формування Півдня України часів Української революції, має особливу актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує чимало публікацій, присвячених історії махновського руху. Серед досліджень вітчизняних істориків можна виділити праці В. Верстюка, В. Волковинського, В. Савченка, В. Чопа, Д. Архирейського та інших [1–5]. Варто підкреслити, що більшість науковців в основному зосереджувала увагу питанням, пов'язаним із суто бойовою діяльністю анархістських загонів, лише частково згадуючи, або й зовсім упускаючи, факти про тилове забезпечення РПАУ(м). Винятком можна назвати працю О. Тимощука, де вказаному питанню автором була приділена певна увага, яка була опублікована понад двадцять років тому й відтак уже застаріла з фактографічного боку [6]. Однак існує достатня

Зайцев Сергій Іванович, аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Зайцев С. І., 2018

кількість джерельних матеріалів, представлених документами повстанського штабу, мемуарною літературою та історичними працями сучасників тих подій, що дозволяє глибоко та всебічно дослідити організацію тилового забезпечення махновської армії.

Метою дослідження є вивчення організації та особливостей функціонування тилового забезпечення у РПАУ(м) у вересні 1919 – початку 1920 рр. Хронологічні рамки статті пов'язані з періодом виникнення РПАУ(м), найвищим рівнем її розвитку та фактичним занепадом.

Виклад основного матеріалу. РПАУ(м) була утворена 1 вересня 1919 р. Тоді ж було утворено й її штаб. Однак окремого відділу, що мав би займатися суто питаннями тилового забезпечення, при ньому не існувало. Натомість було затверджено інспекторат, представники котрого мали займатися організацією тилу. Відомо, що інспектором артпостачання став В. Данилов, а харчового постачання – Г. Серьогін [7, с. 341].

Однією зі складових тилового забезпечення є харчове. Проте у перші дні існування РПАУ(м), незважаючи на наявність вищезгаданого інспектора продпостачання, воно не було налагодженим. Про це свідчать спогади одного із учасників махновського війська В. Мірошевського, який вказував, що постачання загонів здійснювалося коштом селян, в оселях яких розквартирувалися повстанці [8, с. 200].

Проте після звільнення від білогвардійських військ значних просторів степової України харчове забезпечення повстанської армії значно покращилося. З цього часу відділ постачання починає займатися заготівлями запасів продуктів харчування з розрахунком на визначену кількість осіб терміном до одного місяця при військах і на 5-6 місяців в окружних складах. Ці запаси зберігалися у рухомих складах: на станціях, пароплавах та млинах. Продукти харчування добувалися кількома способами. Найбільш розповсюдженим було привласнення захоплених у білогвардійців складів. Також практикувався збір пожертв у незаможних верств населення та реквізиції в більш заможних жителів. Крім того, поширеною була й система закупівлі продуктів на ринках [7, с. 384]. Варто зазначити, що в останньому випадку загони Н. Махна, на відміну від регулярних окупаційних армій, вирізнялися значною щедрістю [9].

Зберігся опис раціону повстанців. За ним, кожен борець мав отримувати на добу 150 г білків, 110 г жирів та 510 г вуглеводів [7, с. 384].

Приблизне повстанське меню можна дізнатися з опису полоненого білогвардійця А. Біпецького, що проходив службу на бронепотязі біля кічкаського мосту Олександрівська: «Обід складався з трьох страв: борщ, м'ясне (котлети) і солодке. На солодке давали кавун або каву з вершками. Іноді перед обідом давали й горілку... Годували на бронепотязі смачно та поживно» [10, с. 789].

Значно складнішою для РПАУ(м) стала організація речового забезпечення, що було викликане значним збільшенням чисельності армії та наближенням зими. За словами Білаша не менше 30% повстанців були фактично без одягу [7, с. 385]. Аналогічну ситуацію змалював і член Катеринославського підпільного більшовицького губкому Коневець (Гришута), котрий, описуючи відступ махновців з Олександрівська на початку листопада 1919 р. перед армією білогвардійців, згадував: «Позаду усіх, натовпом у кількості 3 000 осіб рухалися босоніж, у халатах, в одній білизні, закутані у простирадла та ганчірки...» [11, с. 83].

Звичайно, що у такій ситуації не могло бути й мови про існування якогось військового однострою. Повстанці одягалися різноманітно [12, с. 4, 18].

Найпоширенішим способом дістати новий одяг була реквізиція його у багатих прошарків населення. Таку позицію поділяв сам Махно, дозволяючи своєму війську брати необхідні речі, «але не більше».

Також над забезпеченням одягом війська працював і махновський штаб. Відомо, що з відібраних у білогвардійців військових трофеїв, повстанській армії було виділено 25 тисяч комплектів англійських одностроїв. Також на приватних ринках проводилася закупівля сировини та готового одягу і взуття для бійців. Крім того, нерідко з метою захоплення військової форми у добровольців, відправлялися разові експедиції [7, с. 385-386]. Як засіб використовувалося навіть роздягання полонених, що не бажали добровільно вступити до лав Повстанської армії [10, с. 776].

Складовою тилового забезпечення є й організація лазнево-прального обслуговування. Тут ситуація також була доволі складною, оскільки РПАУ(м) була представлена суто партизанськими загонами, котрі постійно переміщувалися й доволі часто не мали можливостей елементарно помитися. Так М. Ірчан згадував, що через постійні мандрівки степовою місцевістю обличчя махновців були завжди чорними від пилуки [12, с. 4, 6].

Нерідко відсутність елементарних умов дотримання власної гігієни призводила до поширення серед бійців шкіряних та інших захворювань, що передавалися також і місцевим жителям, і часто закінчувалися летальними випадками [9].

Чи не найбільшою проблемою для партизан були воші. За спогадами очевидця основною причиною вошивості була саме відсутність лазнево-пральних загонів. Для боротьби із ними використовувався метод прожарювання одягу над вогнем [13, с. 257].

Однак, окрім суто принесення дискомфорту, воші нерідко були переносниками тифу. Для вирішення цього питання партизанське командування було змушене вживати певних заходів. Наприклад, у жовтні 1919 р. командиром 13 полку РПАУ (м) було організовано у лазнях Катеринослава миття для всього особового складу підрозділу [14, с. 189–190]. Пізніше були відкриті місцеві, полкові, корпусні та армійські лазні, а також пральні на усій території, зайнятій махновцями [7, с. 388 – 389]. Проте як відомо, навіть названі заходи не змогли зупинити страшної епідемії тифу, що лютувала тоді по всій Україні.

До тилового забезпечення відноситься й медичне, оскільки одним із основних принципів організації будь-якої армії можна назвати прагнення до збереження свого живого бойового складу. Внаслідок цього обов'язковим є існування у мілітарних структурах мережі закладів медичного обслуговування. Однак у цій галузі РПАУ(м) теж мала значні проблеми. Першою із них була відсутність постійного тилу, де можна було б обладнати лікувальні заклади. Крім того, армія Н. Махна не мала постійних джерел постачання медикаментами, котрі завжди були у дефіциті. До цього додавалося й постійне пересування партизанського війська, що виключало можливість безпечної евакуації поранених та хворих, котрих, як правило, перевозили з собою до безпечного місця [14, с. 189 – 190]. Проте за твердженням сучасника тих подій, важкопоранених могли добивати за їх власним бажанням [12, с. 17].

Про намагання повстанського командування розв'язати цю проблему свідчить те, що укладаючи 20 вересня 1919 р. союз із Директорією УНР, махновці домоглися, щоб один із пунктів союзного договору засвідчував їхнє право на організацію на контрольованій українськими військами території лазаретів, котрі мали бути забезпечені медикаментами, перев'язочними засобами

та медичним персоналом [7, с. 343 – 344]. Відомо, що цим скористалося більше 3 тис. хворих та поранених бійців, які були залишені в Умані [15, с. 93 – 94]. Однак, як відомо, далі шляхи цих двох армій розійшлися, і більше відомостей про лікування махновців у медичних закладах Директорії на сьогоднішній день немає.

Для вирішення проблем, пов'язаних із медичним забезпеченням, командування РПАУ(м) вдавалося до найрізноманітніших заходів. Так, займаючи Катеринослав, воно намагалося організувати санітарно-медичну допомогу [14, с. 190].

Штабом армії було організовано у Катеринославі курси при армійському лазареті, на які мали відправлятися фельдшери та сестри милосердя з усіх частин та полків. Там їм мали читатися лекції про надання невідкладної медичної допомоги хворим і пораненим. Але ця спроба завершилася невдачею через розповсюдження самими сестрами венеричних захворювань [16, с. 274].

Для вирішення проблем із медикаментами, апаратом махновської контррозвідки було розпочато інтенсивну закупівлю ліків у низці міст українського та російського Причорномор'я, а також конфісковано запаси медикаментів із аптек та земських і військових складів у деяких приазовських містах. Щоправда, здобутих медичних препаратів виявилось недостатньо [7, с. 386].

Для вирішення питань, пов'язаних із лікуванням хворих та поранених бійців, при штабі армії було створено спеціальний військово-санітарний відділ. Окрім того, кожний піхотний полк та кожна кавалерійська бригада мали свої рухливі шпитали на 50 ліжок, корпуси – на тисячу ліжок, а штаб – на 5 тис. Також усюди, де це було можливим, відкривалися місцеві лазарети, магазини медичних та аптечних матеріалів. Було мобілізовано медичних працівників і санітарів, що дозволило мати у кожному корпусі корпусного лікаря з відповідним штатом, а у полках по одному головному та по 5 батальйонних лікарів, а також по одному фельдшеру у кожній роті [7, с. 388].

Крім того, у зв'язку із значним поширенням епідемії тифу, для обслуговування хворих і поранених махновців, примусово було мобілізовано й місцеве населення [17, с. 18]. Для них були відкриті короткострокові курси фельдшерів та сестер милосердя у Катеринославі, Нікополі, Олександрівську, Мелітополі та Ново-Воронцовці [7, с. 388].

Також у частинах, що не мали власного лазарету, було забронено тримати хворих вояків разом із здоровими [16, с. 274]. Однак, за словами М. Кубаніна, цей захід не увінчався успіхом, оскільки після чергового відступу армії Махна, організація медичного забезпечення в махновському війську повернулася до попереднього стану [14, с. 190].

Значною проблемою була й організація побутових умов у шпиталях. Уявити їх стан можна з описів очевидця тих подій вже згаданого вище білогвардійця Біпецького: «Санітарний стан та становище хворих не піддається опису: повна відсутність медикаментів, холод, бруд і легіони вошей робили свою справу. Щоденно санітари виносили кілька трупів і складали у двох задніх вагонах як дрова... Трупи померлих лишалися лежати по кілька днів на нарах разом із хворими, печі у теплушках не топилися, і, часом, не приносили цілими днями їжі та води... Ешелон був схожий на мертвий дім...» [10, с. 801].

Аналогічна картина вимальовується й зі спогадів нікопольчанина І. Успенського, котрий стверджував, що у Комерційному училищі, котре було перетворене махновцями на лазарет, усюди були бруд, нечистоти та сморід [17, с. 18].

Підтвердження низького рівня медичного забезпечення можна знайти й в офіційних повстанських документах. Наприклад, у тексті протоколу спільного засідання Військово-революційної Ради та командування Повстанської армії махновців від 24 грудня 1919 р. зазначено, що у місті Нікополі, організація шпиталів перебуває на вкрай низькому рівні, відчувається дефіцит на медичний персонал, медикаменти, білизну та матраци для хворих, а також посуд для лазаретів [16, с. 283].

Як відомо, складовою тилового забезпечення є й забезпечення бойових підрозділів боєприпасами. Вже зазначалося, що при заснованому у вересні інспектораті був окремий інспектор артпостачання. Не пізніше кінця жовтня 1919 р. при штабі вже існувало артилерійське управління, що займалося забезпеченням війська патронами та артилерійськими снарядами. Ним було встановлено комплект, що складався з 250 набоїв для гвинтівки, 5 тисяч набоїв для станкового та 2,5 тисячі набоїв для ручного кулеметів, а також 124 снаряди для артилерійської гармати. Завдяки постійним нападам на тил противника, махновська армія не відчувала нестачі у зброї та боєприпасах. Крім того, артуправлінням було здійснено спробу організувати власне виробництво набоїв і снарядів, котра, щоправда, завершилася

невдачею через брак необхідних для цього засобів, а також налагоджено ремонт матеріальної частини артилерії власними силами та через домовленості з приватними та акціонерними підприємствами Олександрівська, Бердянська, Гуляй-Поля, Катеринослава та інших міст [7, с. 386].

Варто підкреслити, що у РПАУ(м) зовсім не існувало грошового забезпечення [12, с. 20]. Це мотивувалося тим, що кожен повстанець, від рядового до командира, несе службу суто заради революції. Виняток становила лише допомога сім'ям загиблих бійців, розмір якої визначався фінансовою комісією Революційної Повстанської Військової Ради [7, с. 386].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна стверджувати, що РПАУ(м) хоча й була не регулярною військовою формацією, а лише об'єднанням суто партизанських загонів, проте мала доволі розвинену службу тилового постачання. Це підтверджується існуванням у ній харчового, речового, лазнево-прального, медичного забезпечення, а також забезпечення підрозділів боєприпасами. Також можна переконатися, що успіх даного виду забезпечення багато в чому залежав від сприяння місцевого населення та наявності військових трофеїв. Подальше вивчення розглянутої теми дозволить глибше зрозуміти принципи організації повстансько-партизанських військ і застосовувати їх досвід у сьогоденні.

1. *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / Верстюк В.Ф. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.

2. *Волковинський В.М.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. – 256 с.

3. *Савченко В.А.* Махно / Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2005. – 416 с. – (Сер. «Історичне досьє»).

4. *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Чоп В.М. – Запоріжжя, 2002. – 289 с.

5. *Архирейський Д.В.* Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918 – 1921 рр.: наук.-популяр. вид. – К.: Темпора, 2015. – 296 с.: іл.

6. *Тимошук А.В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.

7. *Белаш А., Белаш В.* Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / Александр Белаш, Владимир Белаш. – Київ, 1993. – 591 с.

8. *Мирошевский В.* Вольный Екатеринослав // Пролетарская революция. – 1922. – № 9. – С. 197–208.

9. *Герасименко Н.В.* Батько Махно. Мемуары белогвардейца. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/315>.

10. *Билецкий А.В.* Борьба с Махно в районе Александровска // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 900 с.

11. *Коневец (Гришута).* 1919 год в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 74–88.

12. *Ирчан М.* Махно і Махнівці. Врaжіння очевидця. – Видання «Стрільця», органу Галицької Армії. – Камінець, 1919 р. – 32 с.

13. *Голованов В. Я.* Нестор Махно / Гл. ред. А. В. Петров. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 482 с. – (Жизнь замечательных людей: серия биографий. – Вып. 1121).

14. *Кубанин М.И.* Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны. – Л.: Прибой, 1927. – 228 с.

15. *Левко (Чертولين).* Коммунисты среди партизан // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 89–98.

16. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.

17. *Шеремет С.В.* Медицина Никополя в XX веке: Историко-документальный очерк. – Днепропетровськ: Пороги. 2001. – 184 с.

Надійшла до редколегії 28.11.2017 р.

Рецензент: В.С. Голубко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

Zaytsev Sergiy
ORGANIZATION OF SERVICE SUPPORT OF THE REVOLUTIONARY INSURGENT ARMY OF UKRAINE (MAKHNOVISTS)

The article analyzes the beginning and development of the organization of the service support system in the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists) in September 1919 – early 1920. The main components of this type of support are described and their features are highlighted.

Key words: service support, Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists), anarchism.